

هایپۆنیم (گرتنهوه)، وهک دیاردهیهکی ئابوریکردن له زماندا

صالح عبدالله بابکر

بهشی کیمیا، کۆلیجی زانست، زانکۆی راپهرین، رانیه، ههریمی کوردستان، عێراق.

salh.abdulla@uor.edu.krd

ئیمهیل:

پوخته:

ناونیشانی ئەم توێژینهوهیه بۆ (هایپۆنیم (گرتنهوه)، وهک دیاردهیهکی ئابوریکردن له زماندا) تهرخانراوه، ئابوریکردن پرۆسهیهکه له گشت ئاستهکانی زماندا بهدی دهکریت، واتاسازیش یهکیکه له ئەو ئاستانهی که ئەم دیاردهیهی تیدا بهدی دهکریت، هایپۆنیمیش یهکیکه لهم پهیوهنیه واتیانهی که ئابوریکردنی تیدا بهرچاودهکهوئیت. چونکه بریتیه له چرکردنهوهی چهند شتیک له یهک دانهدا، هایپۆنیم له گشت زمانهکاندا بهدی دهکریت، بهلام له ههر زمانیکدا خاوهنی تایبهتمهندی خۆیهتی.

لهم توێژینهوهیهدا رێبازی (وهسفی شیکاری) پێرهوراوه، که رهستهی لیکۆلینهوهکهشی له زمانی کوردی - شیوهزاری سلیمانی - وهرگیراوه.

توێژینهوهکه پیکهاتوه له پیشهکی و دوو بهش و ئهنجام و لیستی سهرچاوهکان، که بهشی یهکه م به ناونیشانی (هایپۆنیم و تایبهتمهندییهکانی)یهتی، که له چهند لقیک پیکهاتوه: ناساندنی هایپۆنیم، تایبهتمهندییهکانی هایپۆنیم و سود و زیانهکانی هایپۆنیم.

بهشی دووهمیش به ناونیشانی (هایپۆنیم وهک دیاردهی ئابوریکردن له زماندا)، که لهم لقانه پیکهاتوه: دیاردهی ئابوریکردن له زماندا، ئابوریکردن له هایپۆنیمدا، رۆلی هایپۆنیم له ژیانی رۆژانهدا، شیکردنهوهی نمونهی هایپۆنیم پهیوهست به ئابوریکردنهوه.

کلێله وشهکان: هایپۆنیم، داپۆشین، واتای تایبهتی، واتای گشتی.

پیشهکی:

ئابوری، وهک دیاردهیهک پهلوپۆی بۆ زۆربهی لایهنهکانی ژیان کیشاوه، زمانیش یهکیکه لهو بوارانهی لهم دیاردهیه بهدر نییه، که له دیر زهمانهوه زمان به ئاراستهی کورنکردنهوه و ئابوریکردندا کاردهکات، ههروهها قوناغ به قوناغ بهروه و پیشهوه پۆیشتهوه و ئاخیههران لهسهری بهردهوامیوون و ههنگاوبههنگاو پهراهی سهندهوه، و پووی له زیادبوون کردوه، چونکه به کهمترین کات و کهمترین وزه زۆرتترین بیر دهگهیهنریته لایهنی بهرانبه. ئابوریکردن له زماندا تهنیا له یهک ئاستدا رهنگی نهداوتهوه، بهلکو له گشت ئاستهکاندا خۆی دهبینتهوه.

١/٠) ناویشانی توژیینهوهکه: ناویشانی توژیینهوهکه بۆ "هایپۆنیم (گرتنهوه)، وهک دیاردهیهکی ئابوریکردن له زماندا" تهرخانکراوه، ئەمهش به هۆی ئهوهی ئابوریکردن پرۆسهیهکه له گشت ئاستهکانی زماندا پۆلی خۆی دهبینیت، واتاسازیش یهکیکه لهو ئاستانهی ئەم دیاردهیهی تیدا بهدی دهکریت، به واتایهکی دیکه هایپۆنیم یهکیکه لهو دیاردانهی وهک پرۆسهیهکی ئابوریکهراوهی زمان بهکار دیت.

٢/٠) ریبازی لیکۆلینهوهی توژیینهوهکه: لهم توژیینهوهیهدا ریبازی "پهسنی شیکاری" پیرهوکراوه. که رهستهی لیکۆلینهوهکهش له زمانی کوردی - شیوهزاری سلیمانی - وهرگیراوه.

٣/٠) هۆی ههلبژارنی توژیینهوهکه: تیشک خسته سهه هایپۆنیم، وهک دیاردهیهکی ئابوریکردن، به بابتهیکی گرنه ههژماردهکریت، ئەم گرنگییهش ههه له پووی ژیانهوه ههههه له پوانگهی زانستهوهیه، ئەوهندهی بزانیته ئەم بابتهش به دهگمهن ئاماژهی پیکراوه، ههه بۆیه ههولمانداوه لیرهدا به وردی روونیکهینهوه.

٤/٠) بهشهکانی توژیینهوهکه: توژیینهوهکه جگه لهم پیشهکییه، خۆی له دوو بهش و ئەنجامهکان و لیستی سههراوهکاندا دهبینتهوه:

بهشی یهکهه: به ناویشانی "هایپۆنیم و تاییهتهدیهکانی"، که له چهند لقیک پیکهاتوه:

ناساندنی هایپۆنیم "گرتنهوه/ داپۆشین"، تاییهتهدیهکانی هایپۆنیم، سود و زیانی هایپۆنیم.

بهشی دووههههه به ناویشانی "هایپۆنیم دیاردهی ئابوریکردن له زماندا"یه، که لهم لقانهی لای خوارهوه پیکهاتوه:

دیاردهی ئابوریکردن له زماندا، ئابوریکردن له هایپۆنیمدا، پۆلی هایپۆنیم له ژیانی پۆژانهدا، شیکردنهوهی نمونهی

هایپۆنیم پهیههههه به ئابوریکردنهوه.

بهشی یهکه م: هایپونیم و تایبه ته ندیه کانی

(۱/۱) ناساندنی هایپونیم (گرتنه وه/ داپوشین)

هایپونیم، وهک دیاردهیه کی واتایی "رهنگدانه وهی تایبه تیه کی میشکه توانای پۆلکردن یان دابرینه، رهنگ وشه یه کی گشتیه که بال به سهر "سپی و رهش و سهوز و سوور و شیندا" دهکیشتیت، ههروه ها هاوشه ی "سۆز و خوشه ویستی و رق و ترس و کینه" دهگریته وه. که واته گرتنه وه دۆزینه وهی ئەندامانی پۆله گشتیه که دهگریته وه: گول "پۆل" وهک "گوله باخ، میخهک، نه سرین، دالیا" ئەندامانی "پۆل" دهگریته وه (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰: ۱۲۵).

(لاینزی) یش به م جۆره هایپونیم ده ناسینیت و ده لیت:

"بریتیه له و پیوه ندیه ی که له نیوان دوو وشه دا هه یه به شیوه یه که واتای یه کیکیان ئەوهنده فراوان بیت، که بتوانیت واتای وشه که ی دیکه ش بگریته وه" (کوروش سهفه وی، ۲۰۰۶: ۱۶).

سه بارهت به ئەو پیوه ندیه ی له هایپونیمدا هه یه، ئەوا بریتیه له "په یوه ندی گشتی به تایبه ته وه یان بریتیه له و پیوه ندیه ی که وشه ی تایبهت به گشته وه ده به سیتته وه، بۆ نمونه وشه ی (کوتال) گشتگیره وشه کانی وهک "کودهری، کشمیر، ... هتد." "تایبه تن" (دارا حمید محمد، ۲۰۱۰: ۱۵۴).

"مه به ست له گرتنه وه ئەوه یه، که دوو وشه یه کیکیان واتا که ی "گشتی" بیت، و ئەوی دیکه یان واتا که ی "تایبه تی" بیت، له م باره دا واتا گشتیه که واتا تایبه تیه که داده پۆشیت، یان به واتا یه کی دیکه واتا "تایبه ته" که ده چیتته نیو واتا "گشتیه" که وه" (سازان رضا معین، ۲۰۰۵: ۲۲).

هۆکاری ته مومزاوی هایپونیم ده گره یته وه بۆ ئەوه ی که "هه ر وشه یه ک یان زاراوه یه ک، تا زیاتر گشتگیر بیت، که متر دیاریکراوه، به پیچه وانه شه وه وشه ی "گول"، که گشتی تره له "میخه ک" دیاریکراوتره و تایبه تیره" (بیخال عبدالله سعید، ۱۹۸۹: ۸۹).

گرتنه وه وهک دیاردهیه کی واتاسازی پیوه ندی واتای فرههنگیه، شانبه شانی دیارده کانی دیکه ی وهک: هاوبیژی و هاوواتایی و دژواتایی و فره واتایی کارده کات، "که له سه ریکه وه نزیکه له (هاووتا)، چونکه وشه گشتیه که ده توانیت شوینی وشه تایبه تیه که بگریته وه" (عبدالواحد مشیر دزه یی، ۲۰۱۰: ۱۱۳).

هایپونیم "دیاردهیه کی به ربلاوه، له هه موو زمانیکدا هه ستی پیده کریت، ئەو لقه ی زانستی واتاسازیش، که بایه خ به م جۆره لیکۆلینه وانه ده دات، به شی واتاسازی لیکسیکیه، که به دوا ی جۆری پیوه ندی واتای وشه کانی نیو زماندا ده گره یته، له گه ل وشه کانی ده وروبه ری خۆیدا" (عبدالله عزیز محمد بابان، ۲۰۰۵: ۱).

دیاردەى ھایپۆنیم بریتییە لە "دۆزینەوہی ئەندامانی پۆلیک، واتا چرکردنەوہی کۆمەلێک شت یان کەس لە ژێر چەتری یەک ناوێشاندا، کە ئەو کۆمەلە لە چەند خالێکدا ھاوبەشن و دەچنە ژێر یەک پۆلەوہ، بۆ نمونە: بە کۆی گشتی "میخەک، نەسرین، لاو، گولباخ... ھتد." دەوتریت "گول" (دەروون عبدالرحمن صالح، ۲۰۱۲: ۱۲۳).

"ھایپۆنیم" یەکیکە لە پێوەندییە سەرھەکییەکانی واتا، کە بریتییە لە کۆمەلێک وشە، کە پێوەندییەکی واتایی پتەویان لە نێواندا ھەیە، ئەم پێوەندییە ڕەنگدانەوہی مێشکە، کە توانستی پۆلکردن یان داڕینی ھەیە، ھایپۆنیم پێوەندی گشتییە بە تاییبەتەوہ، یان ئەو پێوەندییە، کە وشە تاییبەت بە گشتەوہ دەبەستیتەوہ، ھایپۆنیم زۆرجار وشە یەکی گشتی کۆیان دەکاتەوہ، یان ئەو کۆمەلە وشە دەگریتەوہ، کە بە ھەموویان بواریکی بیری بە خۆیانەوہ دەبەستیتەوہ، ھەر وەھا پێوەندییەکی واتایی ئاشکرا لە نێوانیاندا ھەیە، وەک وشەکانی "سپی و سور و سەوز و ...ھتد."، کە لە ژێر یەک وشە گشتیدا کۆدەبنەوہ ئەویش "رەنگ"ە.

۲/۱ تاییبەتەندییەکانی ھایپۆنیم

ھایپۆنیم، وەک یەکیک لە دیاردەکانی واتاسازی چەند تاییبەتەندییەکی لەخۆدەگریت:

- ۱- ئاستی واتاسازی چەند پێوەندییەکی لەخۆدەگریت، کە بریتین لە:
 - ھاوواتا، دژواتا، ھایپۆنیم، ھاوپیژ و فرەواتا، ھایپۆنیم بە یەکیک لە پێوەندییە سەرھەکییەکانی واتا ھەژماردەکریت.
- ۲- ھایپۆنیم لە گشت زمانەکاندا بەدی دەکریت، بەلام لە ھەر زمانێکدا خاوەنی تاییبەتەندییە خۆیەتی، ھەر وەک چۆن لە "چۆمسکی" یەوہ دوو چەشن ریزمان ھاتە کایەوہ، یەکیکیان "ریزمانی گشتی" یە و گشت زمانەکانی جیھان لە کۆمەلێک خالدا ھاوبەشن و "ریزمانی تاییبەت" یش، ھەر زمانە و خاوەنی تاییبەتەندییە خۆیەتی، کە واتە بوونی پێوەندییە واتایییەکان دەگەریتەوہ بۆ ریزمانی گشتی و ھەر وەھا تاییبەتەندییە ھەریەکی لەم پێوەندییانە لە زمانە جیاوازەکاندا دەگەریتەوہ بۆ ریزمانی تاییبەتی، بۆ نمونە لە زمانی کوردیدا "پەتاتە" نە لە پۆلی "سەوزە" و نە لە پۆلی "میوہ" دایە، کەچی لە زمانی ئینگلیزیدا دەچیتە پۆلی "سەوزە" وە (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰: ۱۶۳).
- ۳- ھایپۆنیم چەمکیکی لۆژیکی ھەیە، کە بە ڕەنگدانەوہی تاییبەتی مێشک دادەنریت، چونکە توانستی پۆلکردن، یان داڕینی ھەیە.
- ۴- ھایپۆنیم پێوەندییە گشتی بە بەشەوہ، ھەر وەھا بە پێچەوانەشەوہ، لێردا دوو وشەمان ھەیە، یەکیکیان "گشتی" یە و ئەوی دیکەشیان "تاییبەتی" یە، کە واتا گشتییەکی واتا تاییبەتیەکی دەپۆشیت و واتا تاییبەتیەکی دەچیتە نێو واتا گشتییەکی وە.
- ۵- ھایپۆنیم "لە نێوان وشەکانی زماندا، واتا لە ئاستی وشە تێپەرناکات و فریز و ڕستە ناگریتەوہ، وەک ھایپۆنیمی "رەنگ، میوہ، بالندە...ھتد." (دارا حمید محمد، ۲۰۱۰: ۱۵۴).

۶- وشه‌کانی زمان ده‌بنه دوو به‌ش "سه‌رخان و ژیرخان"، سه‌رخان وشه گشتیه‌کان و ژیرخان وشه تایه‌تیه‌کانه، هه‌میشه ژیرخان سه‌رخانه‌که‌ی خۆی ده‌گریته‌وه، نه‌ک سه‌رخان و ژیرخان بگریته‌وه.

۷- هایپونیم پیوه‌ندییه‌کی تیپه‌راندنه:

ئه‌گه‌ر (X) هایپونیمی (Y)، (Y) هایپونیمی (Z) بیت، که‌واته (X) ده‌بیته هایپونیمی (Z)، بۆ نمونه: "مانگا" هایپونیمی "شیرده‌ره"، شیرده‌ره هایپونیمی "ئاژهل" ه و که‌واته "مانگا" هایپونیمی "ئاژهل" ه.

"کۆ هایپونیمه‌کان هه‌ندی‌کجار له نیوان خۆیاندا و به پیی واتا‌کانیان ده‌بنه پیچه‌وانه له‌گه‌ل یه‌کدی، وه‌ک "کرین و فرۆشتن" سه‌رخانی هه‌ردووکیان له ژیر زاراوه‌ی "سه‌ودا‌کردن/مامه‌له‌کردندا" دروست ده‌بیت، وه‌ک له پرسته‌ی خواره‌وه‌دا درده‌که‌ویت، بۆ نمونه: "ئازاد کتیه‌که‌ی له بلند کری". واته "بلند کتیه‌که‌ی به ئازاد فرۆشت." (تالیب حسین علی، ۲۰۱۱: ۹۹).

۳/۱ سود و زیانه‌کانی هایپونیم

۱/۳/۱ سو‌ده‌کانی هایپونیم

۱- یه‌کێک له سو‌ده هه‌ره سه‌ره‌کییه‌کانی هایپونیم ئابوری‌کردنه، چونکه "چرکردنه‌وه و خه‌ستکردنه‌وه‌ی چه‌ند یه‌که‌یه‌ک له دانه‌یه‌کدا سه‌رچاوه‌یه بۆ ئابوری‌کردن، چ له ده‌ربهرین چ له هزردا" (ده‌روون عبدالرحمن صالح، ۲۰۱۲: ۱۲۳). بۆ نمونه:

۱- من ئاره‌زوم له بۆنی میخه‌ک و شه‌وبۆ و هیرو و نه‌سرین و دالیا و لاولاو و گولاله سورده و ...هتد. هه‌یه.

۲- من ئاره‌زوم له بۆنی گوله.

"ئه‌گه‌ر وردبینه‌وه له‌م دوو پرسته‌یه‌ی سه‌ره‌وه زۆر به ئاشکرا هه‌ست به جیا‌وازی نیوانیان ده‌که‌ین، به‌وه‌ی که پرسته‌ی "یه‌که‌م" ده‌بیته هۆی ماندو‌کردنی بیر و ماسولکه‌کانی ئەندامانی ئاخاوتن و له‌گه‌ل ماندو‌کردنی گوێگری‌شدا، به‌لام که وردبینه‌وه له پرسته‌ی "دووه‌م" به پیچه‌وانه‌وه ده‌بیته هۆی زوو مه‌به‌ستدان به ده‌سته‌وه و کورتبهری له ئاخاوتندا" (ده‌روون عبدالرحمن صالح، ۲۰۱۲: ۱۲۳).

۲- هایپونیم سو‌دی هه‌یه بۆ "ره‌نگدانه‌وه‌ی میشکی مرو‌ف، چونکه هه‌ولده‌دات شتی ده‌وروبه‌ر کۆبکاته‌وه، له‌به‌ر ئه‌وه داپۆشین و پۆلکردن ده‌داته مرو‌ف له پۆلی گه‌وره‌وه بۆ بچوک، له داپۆشیندا ده‌بیت له بچوک‌ه‌وه بۆ گه‌وره‌ییت" (عبدالواحد مشیر دزه‌یی، ۲۰۱۰: ۱۱۴).

۳- یه کیکی دیکه له سو ده کانی هایپونیم ئه وه یه که " یارمه تی قسه کهر ده دات، که به پی قازانجی تایبه تی خوی بدویت، که ئایا به گشتی قسه بکات یان به تاک. هر لیلیه ک له ئه نجامی ئه و پیوه ندییه وه دروستبیت له کاتی ئاخوتندا چوارچیوهی ده ق دهیره وینیته وه" (سه رچاوهی پیشوو، ۱۲۳).

۲/۳/۱ زیانه کانی هایپونیم

یه کیکی له هۆکاره کانی دروستبونی لیلی واتایی بریتییه له هایپونیم، چونکه هه ندیکجار ده ستیشانه کردنی مه به سه ته که، به شیوه یه کی تایبه ت و ئاخوتن به شیوه یه کی گشتی ده بیته هوی لیلی و نارونی لای به رانه ر، که ئه م لیلیه ته نیا به چوارچیوهی بار ده ره وینیته وه، بۆ نمونه:

نمونه ی یه که م، که ده لیین:

- هه ندیک له دراوسنییه کانمان بیزارکه رن.

لیره دا ئاخیره ئه و دراوسنیانه ی دیارینه کردوه، یاخود ده ستیشانه کردوه، که بیزارکه رن، بۆیه لیره دا ئه م دیارینه کردنه هویه که بۆ ئه وه ی خوی به رینیته وه و دلی هه ریه ک له دراوسنییه کانی به جیا نه یه شینیت، "واته هه ر دراوسنییه ک ئه گه ر گله یی کرد ئاخیره ده توانیت بلیت مه به ستم تۆ نه بوو"، که واته لیره دا ئاخیره ده توانیت پر به دلی خوی قسه بکات، دواتریش بلیت مه به ستم ئه وه نه بوو.

نمونه ی دووه م:

- زۆربه ی خویندکارانی قوناغی چواره م پابه ندنن به وانه کانیا نه وه.

لیره دا ده ستیشانه کراوه، که ئایا چه ند خویندکار، یاخود کام خویندکارانه پابه ندنن، له وانه یه لیره دا گیروگرتی ده رونی و کۆمه لایه تی بۆ ئه و خویندکارانه دروستبیت، که پابه ندبوون به وانه کانیا نه وه، چونکه لیره دا به شیوه یه کی گشتگیر ده رباره ی خویندکاران دواون.

بهشی دووهم**هایپۆنیم، وهک دیاردهیهکی ئابوریکردن له زماندا****۱/۲ دیاردهی ئابوریکردن له زماندا**

سه‌رجه‌م ئه‌و گۆرانکارییه‌یه‌ی له زماندا به ئاراسته‌ی کورتکردنه‌وه و وزه‌ که‌م خه‌رجکردن کارده‌که‌ن له ژیر چه‌تری ئابوریکردندا خۆیان هه‌شارداوه "ئیکۆنۆمی له زماندا و پرۆسه‌ی ئیکۆنۆمیکردن راسته‌وپراست و توندوتۆڵ به‌ به‌ره‌مه‌یتان و به‌کاره‌یتانی وزه‌وه به‌ستراوه‌ته‌وه، مرۆفیش له گشت کات و سه‌رده‌می‌کدا به‌ ته‌نگ ئه‌وه‌وه‌یه، که‌ ده‌ست بگریت به‌ ئه‌و وزه‌یه‌وه، که‌ قسه‌ی پێده‌کات" (ده‌روون عبدالرحمن صالح، ۲۰۱۲: ۱۵).

بیگومان مرۆف له‌ دێر زه‌مانه‌وه په‌نای بردووه‌ته‌ به‌ر وزه‌ که‌م به‌کاربردن، که‌ ئه‌مه‌ش به‌ تیۆری وزه‌ پاراستن ناوده‌بریت، که‌ "به‌ پێی ئه‌م بیره‌ هه‌موو ئه‌م گۆرانانه‌ی که‌ له‌ زماندا رووده‌دات ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ ئه‌و ئاره‌زووه‌ی به‌ مه‌به‌ستی سوککردنی ئه‌و ئه‌رکه‌یه، که‌ ده‌که‌وێته‌ سه‌ر ماسولکه‌کانی ئه‌ندامانی ئاخاوتن" (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰: ۱۲۵).

ئاخێوه‌ران زۆر به‌ وریاییه‌وه مامه‌له‌ له‌گه‌ڵ زمان ده‌که‌ن و هه‌رگیز به‌ شیوه‌یه‌کی هه‌ره‌مه‌کی په‌نا نابهنه‌ به‌ر ئابوریکردن، هه‌روه‌ها هه‌رگیز ناتوانریت به‌ زۆره‌ملی زمان و گۆرانکارییه‌کانی به‌سه‌ر ئاخێوه‌راندان بیه‌پینریت، به‌لکو تا‌که‌ بریارده‌ر له‌م باره‌دا خودی قسه‌پیکه‌رانه، ئاشکرایه‌ که‌ "ئابوریکردن له‌ زماندا هه‌موو ئاسته‌کانی زمان ده‌گرپه‌ته‌وه‌ و بۆ جێبه‌جێکردنی ئه‌رکه‌که‌ی که‌ قسه‌کردنه‌ په‌لوپۆ بۆ جووره‌ها که‌ره‌سته‌ و پیکه‌اته‌ ده‌هاوێژیت، ئه‌مه‌ش ده‌مانگه‌یه‌نیه‌ته‌ ئه‌و پراستییه‌ی که‌ ئابوریکردن له‌ زماندا به‌ یه‌کیک له‌ گرنگترین و سه‌ره‌کیتترین کاری می‌شکی مرۆف و بیرکردنه‌وه‌ی دابنریت" (سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۱۵).

که‌واته‌ ئابوریکردن په‌لوپۆی بۆ گشت ئاسته‌کانی زمان درێژکردووه‌ و ته‌واوی ئاخێوه‌ران لێی سوومه‌ندبوون و له‌سه‌ری به‌رده‌وامبوون و هه‌نگاو به‌ هه‌نگاو په‌ره‌ی سه‌ندووه‌، و رووی له‌ زیادبوون کردووه‌، چونکه‌ به‌ که‌مترین کات و که‌مترین وزه‌ زۆرتترین بیر ده‌گه‌یه‌نرپه‌ته‌ لایه‌نی به‌رانبه‌ر.

٢/٢) هایپونیم و دیاردهی نابوریکردن له زماندا

نابوریکردن بالی به سهر گشت ئاستهکانی زماندا کیشاوه، له ههر ئاستیکدا به چەشن و جوریکی جیاوازه، واتاسازیش یهکیکه لهو ئاستانهی ئەم دیاردهیهی تیدا بهرچاودهکهویت.

دانانی "ناو" بهرانبه "ناولینراو" خوی له خویدا نابوریکردنه، له بهر ئەوهی ئاخپهر ئەو ناوانهی له شتهکانی ناوه خوی له خویدا کۆکردنهوه و چرکردنهوهیه له وشهیهکدا، که ههر وشهیهک چهندن مه بهست و وردهکاری له خۆدهگریت، که وینه هۆشهکیهکهی له میشکی مروّفا چه سپپوه، بۆ نمونه وشه "دهرگا" بهرانبه به ئەو که رهستهیه دانراوه، که چهندن وردهکاری له خۆدهگریت، ئایا دهرگا که قه بارهی چهنده؟ رهنگی چۆنه؟... هتد.. ئەوهی تیبینی دهگریت که خودی ناوانهکان به شیوهیهکی گشتگیره، تاوهکو میشکی مروّف ماندوونه بیت به وردهکاریهکانهوه، و ته نیا له کاتیکدا نه بیت، که پیوستی به زانیی ئەو وردهکاریانه بیت، و تایبهت لهو بارهیهوه بدویت.

"هایپونیم" یهکیکه له ئەو دیاردانهی واتاسازی، که به شیوهیهکی ئاشکرا و بهرچاو نابوریکردنی تیدا بهدی دهگریت.

٣/٢) رۆلی هایپونیم له ژبانی رۆژانهدا

مروّف له ژینگهیی کومه لایه تیدا هه ولدهدات دیاردهکانی دهوروبهری خوی بناسینیت، و بیانخاته ژیر رکینی پۆلکردنهوه و شارهزایی له دیاردهکان پهیدابکات، و خۆرژگارکردن له ئالۆزبوونی بیرکردنهوه، که به یهکیکه له کاره مهزنهکانی بیر دهژمیردریت، ههر بۆیه ناوینانی ئەو دیاردانهی که له دهوروبه زماندا ههیه به ههنگاوی یهکه می ئەم ریگایه داده نریت، بۆ پهیداکردنی شارهزایی له ئەوهی ناوهکان له گهڵ یه کتردا تیکه لئه بن، و ههریه که له نیو چوارچیوهیه کدا دابنریت و به پی بهروه پیشچوونی رۆژگار و شارستانییهت بواری بۆ فراوان یان تهسک بکریتهوه، و له نیو فرههنگی زماندا شوینی بۆ دابینگریت، بۆیه لیردها هایپونیم رۆلی گرنگی له ژبانی رۆژانه ماندا ههیه، که مروّف له ژبانی رۆژانهیدا چهندن وشه به کاردههینیت و وهردهگریت، به لام له کاتی به کارهینان و وهرگرتنی ههر وشهیه کدا ناگریت ئیمه بلین: ئەمه هایپونیمی سهرخانه یاخود هایپونیمی ژیرخانه، بۆیه لیردها هه ندیکجار له کاتی ئاخاوتندا "سهرخان" ی وشه که به کاردههینریت، که "گشتیه که" یه، به لام له هه ندیک کاتی دیکه دا "ژیرخان" هه که به کاردههینریت، که وشه "تایبه تیه که" یه

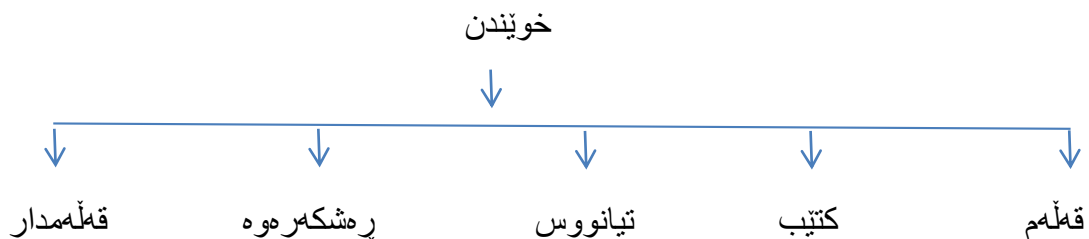
"قسه کهر له ریگهیی هیزیشه وه ده توانیت جهخت له سه شتیک بکات، و ئەوه به بهرانبه ره که ی بگهیه نیت، یاخود کام "گرته وه" یه گرنگتره بۆ لیکدانه وهی ئەو واتایه ی که مه بهسته، قسه کهر به هوی هیزه وه ئەوه ده رده خات، که گرته وه پیش زه مینه که، یان گریمانه سه ره کییه که ئەوه یه، که دارا ژماره یه که نه مامی رواندوه:

أ- دارا /پینج/ نه مامی رواند.

ب- /دارا/ پینج نه مامی رواند.

که له رستهی (أ)دا قسهکه ر به هۆی هیزهوه ئهوه دهردهخات، که گرتنهوه پيش زهمينهکه يان گریمانه سه رهکیه که ئه وهیه، له رستهی (ب)شدا، که جهختکردنه که له "پینج" هوه گواستراوه ته وه بۆ سه ر "دارا"، واته گریمانه سه رهکیه که ئه وهیه "که سیک پینج نه مامی رواندوه" دياره یه کیک له ئه رکه کانی هیز به ستراوه ته وه به دهرخستنی ئه و گریمانه سه رهکیه ی قسه که ر له کاتی دهربرینی وته یه کدا دهیکات، به ئه م شیوه یه قسه که ر ئه وه به گوینگر ده گه یه نیت، که خالی جهختکردنه که کامه یه و کامه خال گریمانه کراوه" (عمر محمود کریم، ۲۰۰۹: ۳۹).

له ژيانی پوژانه دا "واتای تایبته به ته واوه تی له گه ل واتای گشتی تیکه لده بن، گرتنه وه ی ته واوی پیده گوتریت، وه ک پیوه ندی گشتی "بالدار" له گه ل "چوله که، کوتر، قاز، مراوی". کاتیک پیوه ندی گرتنه وه له نیوان پیوه ندی گشتی و پیوه ندی تایبته یی وشه کان به دی ده کریت پیی ده گوتریت: "گرتنه وه ی ناته واو"، وه ک "باوکم که لوپه لی خویندی بۆ کریم". بۆ پۆلکردنی پیوه ندی گشتی وشه ی "خویندن" له م وینه یه دا روونده که یه وه:

لیره دا ئه گه ر بگوتریت: ئه م "کتیبه" مه رج نییه کتیبی "خویندن" بیته، چونکه وه ک "ماموستا که کتیبکی پیشکه ش به یه که می پۆله که کرد". له م رسته یه دا "کتیب"، وه کو که لوپه لی خویندن به کارنه هینراوه، به لکو جوړیکه له "به رزرخاندن" ی خویندکاره که وه ک دیاری (په روین عوسمان مسته فا عه لاف، ۲۰۰۸: ۱۰۸).

کاتیک نه خووش سه ردانی پزیشک ده کات و پزیشکه که ش کاتی نه شته رگه ری بۆ دیاری ده کات، ئه و کاته نه خووشه که ناگادار ده کاته وه که:

۱- پوژیک پيش نه شته رگه ریبه که ت نابیت هیچ بخوئته وه.

به لام کاتیک له گه ل هاوپییه که ت سه ردانی کافتريا ده که یته، هاوپییه که ت ده لیت:

۲- نه وزاد ناخواته وه، به لام بیسیه کی بۆ بهینه.

لیره دا "خواردنه وه" له رسته ی یه که مدا واتایه کی گشتی هه یه، به لام له رسته ی دووه مدا "خواردنه وه" واتای تایبته یی هه یه، لیره دا ئه وه مان بۆ روونده بیته وه، که واتای "دووه می خواردنه وه" له رسته ی دووه مدا هاتوه، دژی واتای یه که می خواردنه وه ده وه ستیت، که له رسته ی یه که مدا هاتوه، چونکه "نه وزاد" هه ر ده خواته وه، به لام "بیسی".

مه رج نییه هه موو وشه کانی زمان پۆلکرین به وشه یه ک، که هه ر پۆلیک و وشه یه ک "دایپوشیت"، ته نانه ت هه ندیکجاریش له ئه و پۆلکردنه دا، که وشه یه ک ده یانگریته وه و دایان ده پوشیت گیروگرفت دروست ده بیت، چونکه هه ندیک وشه ی ئه و

پۆله داپۆشراوانه له پۆلهکه به دهردهبن، که ئه مه کاریگه ریی له سه ر دیارده ی داپۆشین به جیده هیلیت وهک "رهنگ" هه موو رهنگه کان ناگریته وه. ده کریت "سوور و سپی و رهش و زهرد و ...هتد." بگریته وه، به لام رهنگی "پرشنگی" نیو "ته م"، که له چه ند رهنگیک پیکدیت چیه؟

یان رهنگی "په لکه زیپینه" چونه؟ دیاره ئه و دیاردانه "رهنگن"، به لام ناتوانریت به ته وای رهنگه که ی ده ستنیشان بکریت" (دارا حمید محمد، ۲۰۱۰: ۱۵۳).
وهک "گۆران" ی شاعیر ده لیت:

خوره ی قه لبه زه ی کهف زیوینی چه م
له هه زار چه شنه پرشنگی ناو ته م

٤/٢) شیکردنه وی نمونه ی هایپونیم په یوه ست به نابوریکردنه وه

له هایپونیمدا دوو چه شنه زاراو ه به کاردیت، زاراو ه ی گشتی و زاراو ه ی تایبه تی، که "زاراو ه یه کی گشتیمان هه یه چه ند زاراو ه یه کی تایبه تی داده پۆشیت هه ر بۆیه شه پیی ده گوتریت داپۆشه ر" (عبدالواحد مشیر دزه یی، ۲۰۰۹: ۴۷).
"له گه ل ئه وه شدا" وشه ژیرخان" له نیو خۆیاندا ده بنه "کۆهایپونیم" ی یه کتری، هه روه ها سیما بنه ره تییه هاوبه شه کانی له نیوان "ژیرخان" و "سه رخان" دا ده بنه جه مسه ر له گریدانیا نندا وهک "سه گ و پشیله و که رویشک" هایپونیمی "ئاژهلن"، شه و بۆ و نه سرین و قه دیفه و نیرگز" هایپونیمی "گۆلن"، "پاس و لۆری و جیب" هایپونیمی "ئۆتۆمبیلن (تالیب حسین علی، ۲۰۱۱: ۹۹).

به ردی بناخه ی ئه و پیوه ندییه هاوبه شه ی زاراو ه کانی "ژیرخان" ده گه ریته وه بۆ بوونی کۆمه لیک خه سله ت و تایبه تمه ندی هاوبه شی هه میشه یی، که به شیوه یه کی راسته وخۆ له چوارچیوه ی زاراو ه یه کی گشتیدا چرکراوه ته وه، که زاراو ه ی "سه رخان" ه.

"زاراو ه ی گشتی" سه رخان" ده بیت به لایه نی که مه وه چه ند کۆمه له ئا کاریک له خۆی کۆبکاته وه، که ئه مانه له نیو خۆیاندا گه لیک جیاوازن، واته ته نیا له ره گه زدا یه کن "جنس"، به لام زاراو ه ی "ژیرخان" هایپونیم، که نوینه رایه تی جۆر "نه و" ده کات چه ند ئا کاریک له خۆده گریت، که هه موویان له گه ل یه کتردا ریکن و ده گونجین، به واتایه کی دیکه ئه وه ی له

سه‌رخاندا ده‌بیریت پۆل و تایبه‌تمه‌ندیتی گشتیه له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی جیاوازن، به‌لام ئه‌وه‌ی له‌ ژیرخاندا "هایپونیم" ده‌بیریت و پیکه‌وه کۆبوونه‌ته‌وه له‌چه‌ند تایبه‌تمه‌ندییه‌کی به‌رته‌سکدا هاوبه‌شن" (بیخال عبدالله سعید، ۱۹۸۹: ۸۹).
شایه‌نی سه‌رنجه‌ ئه‌و پیوه‌ندییه‌ی "له‌ نیوان زاراوه‌ی سه‌رخانی "سور" و ژیرخانی "په‌مه‌یی، سوری تیر، سووری کال، جگه‌ریدا" دهرده‌که‌ویت، پیوه‌ندییه‌کی بوارییه و ئه‌مانه‌ هه‌موویان لیکسیمی "رهنگ"ن، هه‌روه‌ها ئه‌م پیوه‌ندییه‌ تاک لایه‌نه، و له‌سه‌ر هیلیکی هه‌ره‌می پیکه‌وه‌ گریدراون" (هه‌مان سه‌رچاوه، ۹۰).

تا‌که چاره‌سه‌ر بۆ ره‌واندنه‌وه‌ی ئه‌م لیلییه‌ چوارچیوه‌ی باره، به‌کارهینانی ره‌نگی "سور" له‌گه‌ل خویندا دهریده‌خات، که مه‌به‌ستی له‌ "سووری تیره"، نه‌ک سووری کال و په‌مه‌یی و ...هتد.

ئا‌راسته‌ی پیوه‌ندییه‌کان له‌ یه‌کدی جیاوازه، بۆ نمونه "پیوه‌ندیی له‌ تایبه‌ته‌وه بۆ گشتی "هاوواتاییه" وه‌ک:

- گولیکم بۆ برد.

- میخه‌کیکم بۆ برد.

چونکه ئه‌ندامی دیکه‌ی جیاواز له‌وانه‌یه گولیکی دیکه‌ی وه‌ک "یاسه‌مین یان دالیا" ی بۆ بردییت، به‌هه‌مان شیوه‌ کاتیک نه‌ری ده‌کریت مانای ئه‌وه نییه گولیکم نه‌کری یان میخه‌کیکم نه‌کری، واته میخه‌کیکم نه‌کری - گولم نه‌کری. (عبدالواحد مشیر دزه‌یی، ۲۰۱۰: ۱۱۴).

کۆکردنه‌وه و چرکردنه‌وه‌ی چه‌ندین واتا و مه‌به‌ست له‌ زاراوه‌یه‌کدا، یه‌کیکه له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی هایپونیم، بۆ نمونه:

- مندا‌له‌که‌م له‌ سه‌گ ده‌ترسیت.

له‌م پرسته‌یه‌دا قسه‌که‌ر به‌ مه‌به‌ستی ئاسانکاری و گه‌راندنه‌وه‌ی وزه و کات و ماندونه‌کردنی بی‌ری به‌رانبه‌ر و هه‌روه‌ها له‌جیاتی ناوه‌ینانی گشت زینده‌وه‌ره‌کان، ته‌نیا وشه‌ی "زینده‌وه‌ر"ی به‌کارهیناوه، که راسته‌وخۆ گوینگر له‌ په‌یامه‌که‌ی ده‌گات. مرۆف له‌ سه‌ره‌تای دروستبوونییه‌وه له‌سه‌ر زه‌وی له‌ پینا‌و پاراستنی گیانی خۆی، یاخود به‌ مه‌به‌ستی به‌ده‌سته‌ینانی خۆراک و بژیوی ژیا‌نی هه‌ولی جۆراوجۆری داوه، که چه‌ندین جۆری ساده له‌ دار و به‌رد دروستبکات، ئاسه‌واری به‌جیماوی نیو ئه‌شکه‌وته‌کان گه‌واهیده‌ری ئه‌و راستییه‌ن، پاش ئه‌وه‌ی بیر و فکری مرۆف زیادتر گه‌شه‌ی سه‌ندووه، خولیا‌ی ئه‌وه که‌وته سه‌ری که هه‌م خاک و نیشتمان‌که‌ی بپاریزیت، هه‌میش ده‌ستدریژی بکاته سه‌ر خاک و نه‌ته‌وه‌ی دیکه و داگیریان بکات.

بیگومان ئه‌مه‌ش له‌ ریگه‌ی چه‌ندین چه‌که‌وه هاتووته به‌ره‌م: ڤم، تیر و که‌وان، ...هتد. پاشان ورده ورده شار و شارۆچکه‌کان داده‌مه‌زین و میرنشین و ده‌وله‌ت دینه‌ئاراوه، شانبه‌شانی ئه‌مه‌ش چه‌که‌کان گۆرانیان به‌سه‌ردا هاتووه و به‌ره‌و پێشه‌وه‌ پویشتوون بۆ مه‌نجه‌نیق، گالیسه‌کی شه‌ر و شمشیری جۆراوجۆر هاته‌ئاراوه، له‌گه‌ل ئه‌مه‌شدا میره‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ شانازیان به‌م ده‌ستکه‌وتانه‌وه ده‌کرد، و له‌ تابلوی جۆراوجۆردا به‌ وینه و نه‌خشی هه‌مه‌جۆر ئه‌م

سهرکه وتنانه یان تۆمار ده کرد. له سهردهمی تازه شدا و به هۆی پهیدا بوونی تهکنیکی تازه ئه م چه کانه په رهیان سه ند و چه ندین جۆری چه کی تازه هاتنه ئاراوه، وهک:

جۆری فرۆکه ی بۆمبهاویژ و موشهک و تۆپی قورس و ... هتد.. به کارهینراوه، لیره دا به پپی پیوهندیی بابه ته که مان به پۆلکردنی "چهک" وه به تایبهت له لای میلیه تی کورد هه ولده دین ئه و چه کانه ی ناسیویه تی، و به کاریهینراوه پۆلکه یین:

به شیوهیه کی گشتی چه که کان به سه ر سی بواردا دابه ش ده که یین:

۱- چه که سوکه کان ئه مانه بریتین له: "تیر و که وان، قوچه قانی، کوتهک، رم، نینه"

۲- شمشیره کان: "شمشیر، خه نجه ر، شیر، چه قو"

۳- تهنه گه کان: "به پپی سه ردهمی کۆن و نوئ خستومانه ته پروو:

"برنه و، تاپر، ره شوکی، کلاشینکوف، ئاریکه ی، ده مانچه، بیکه یسی، ئاریجی، قه نناس، ئیسبجیناین، دۆشکه ی دوانزه و نیو، دۆشکه ی چوارده و نیو، دۆشکه ی دوو لوله، دۆشکه ی چوار لوله، کاتیوشا، راجیمه، هاوه ن به هه ر چوار جۆره که یه وه، ... هتد.."

لیره دا چه مکی چه ک واتای گشتی ده گه یه نیت "سه رخان" و هه ر سیک پۆله که ی "چه که سوکه کان و شمشیره کان و تهنه گه کان" به لیکسیمی "ژیره خان" ده ژمیردرین، چونکه به پپی یاسای هایپونیم هه ریه کیک له ئه و ناوانه ی له ژیره خانداندا ریزده به ستن به شیکن یان جۆریکن له سه رخانه که یان، و له نیو خوشیاندا جیاوازیان ده مینیت، هه روه ها به هه مووشیانوه "کۆهایپونیم" دروست ده که ن.

ئه‌نجامه‌کان:

گرنگترین ئه‌نجامه به‌ده‌سه‌تاه‌توو‌ه‌کانی ئه‌م توو‌ئینه‌وه‌یه، له‌م چه‌ند خا‌له‌دا به‌رجه‌سته ده‌بی‌ت:

۱- هایپۆنیم یه‌کیکه له‌و پێوه‌ندییه واتاییانه‌ی، که پێوه‌ندییه‌کی پته‌و له‌ نیوانیاندا هه‌یه، هایپۆنیم ره‌نگدان‌ه‌وه‌ی میشکه که توانستی پۆلکردن یان داب‌رینی هه‌یه.

۲- هایپۆنیم له‌ گشت زمانه‌کاندا به‌دی‌ده‌کری‌ت، به‌لام له‌هه‌ر زمانیکدا خاوه‌نی تایبه‌تمه‌ندیه‌تی خۆیه‌تی.

۳- وشه‌کانی زمان ده‌بنه‌ دووبه‌ش: سه‌رخان و ژێرخان، "سه‌رخان" وشه‌ گشتیه‌کان و "ژێرخان" یش وشه‌ تایبه‌تییه‌کانه، هه‌میشه ژێرخان سه‌رخانه‌که‌ی خۆی ده‌گری‌ته‌وه، نه‌ک سه‌رخان و ژێرخان بگری‌ته‌وه.

۴- هایپۆنیم له‌ نیوان وشه‌کانی زماندا، واته‌ له‌ ئاستی وشه‌ تیپه‌ر ناکات "فریز و پرسته" ناگری‌ته‌وه.

۵- یه‌کیکه له‌ سووده هه‌ره سه‌ره‌کییه‌کانی هایپۆنیم بوونی دیارده‌ی ئابوری‌کردنه، چونکه چرک‌ردنه‌وه و خه‌ستکردنه‌وه‌ی چه‌ند یه‌که‌یه‌ک له‌ دانه‌یه‌کدا سه‌رچاوه‌یه بو‌ ئابوری‌کردن چ له‌ ده‌رب‌رین و چ له‌ بیردا، هه‌روه‌ها هایپۆنیم هۆکاریکه بو‌ لیلی واتایی، به‌لام به‌ هۆی بوونی چوارچیوه‌ی باره‌وه، ئه‌م لیلییه ده‌ره‌ویته‌وه.

Hyponym As A Phenomenon In The Economy of Language

Salih Abdulla Babkr

Department of Chemistry, College of Science, University of Raparin, Rania, Kurdistan Region, Iraq.

E-mail: salh.abdulla@uor.edu.krd

Abstract:

This research entitled “Hyponym as a phenomenon in the economy of language” deals with this linguistic term. The economy of language is a process that transcends the limits of all linguistic levels, and semantics is one of those levels in which this economic phenomenon is manifested. Hyponymy is one of the semantic relationships in which the phenomenon of linguistic economy occurs. Since it refers to the condensation of several things in one thing, this term (hyponym) has an active presence in all languages, nevertheless, it has special characteristics in each language.

The current research implemented the descriptive analytical method, using the Sulaymaniyah dialect as the main source of data. The study comprises an introduction, two sections, results and list of references.

As for the first section, which came under the title (Hyponym and its Characteristics), it dealt with several issues, including: Definition of the term (Hyponym), its properties, the benefits and disadvantages of Hyponym.

As for the second section which is entitled (Hyponym - Phenomenon in the Economy of Language), several issues were discussed in it: the phenomenon of economy in language, economy in (hyponym), the role of (hyponym) in daily life, and finally analyzing hyponym examples related to language economy.

Key Words: Hyponym, Innumerable, Cover up, Privet Meaning, General Meaning.

سه‌رچاوه‌کان

بیخال عبدالله سعید، واتاسازی وشه، نامه‌ی ماستهر، کۆلیژی ئاداب، زانکوی سه‌لاحه‌ددین، هه‌ولیر، ۱۹۸۹.

په‌روین عوسمان مسته‌فا عه‌لاف، ااتا و وه‌رگیران - لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی واتاسازییه، نامه‌ی ماستهر، کۆلیژی زمان، زانکوی کۆیه، ۲۰۰۸.

تالیب حسین علی، واتاسازی چه‌ند بابته‌تیک لیکدانه‌وه‌ی واتای وشه، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی رۆژه‌لات، هه‌ولیر، ۲۰۱۱.

دارا حمید محمد، واتاسازی هه‌ندیک لایه‌ن له سیمانته‌یک و پراگماتیک کوردی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ژیر، سلیمانی، ۲۰۱۰.

ده‌رون عبدالرحمان صالح، ئیکۆنۆمی له ئاسته‌کانی زمانی کوردیدا، چاپخانه‌ی حاجی هاشم، هه‌ولیر، ۲۰۱۲.

سازان رضا معین، ااتا و ده‌وربه‌ر لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی پراگماتیکیه، نامه‌ی ماستهر، زانکوی سه‌لاحه‌ددین، هه‌ولیر، ۲۰۰۵.

عبدالله عزیز محمد بابان، هایپۆنیم و هه‌ندیک په‌یوه‌ندی واتایی، نامه‌ی دکتۆرا، کۆلیژی زمان، زانکوی سه‌لاحه‌ددین، ۲۰۰۵.

عبدالواحد مشیر دزه‌یی، واتاسازی چه‌ند لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی سیمانته‌یک و پراگماتیکیه، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی خانی، هه‌ولیر، ۲۰۰۹.

عبدالواحد مشیر دزه‌یی، واتاسازی وشه و رسته، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی رۆژه‌لات، هه‌ولیر، ۲۰۱۰.

عمر محمود کریم، سیمای پراگماتیک و سیمانته‌یک گریمانه‌ی پیشه‌کییه‌کان، نامه‌ی دکتۆرا، کۆلیژی زمان، زانکوی کۆیه، ۲۰۰۹.

کوروش سه‌فه‌وی، چه‌ند لایه‌نیک و واتاسازی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده، هه‌ولیر، ۲۰۰۶.

محمد معروف فتاح، زمانه‌وانی، هه‌ولیر، ۱۹۹۰.